

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Έως ότου ξεκαθαρίσουμε την έμφυλη φύση της συζήτησης για τη δικαιοσύνη και τη φροντίδα [...] δεν θα προχωρήσουμε στην αντιμετώπιση των πραγματικών ερωτημάτων σχετικά με το πώς οι ανησυχίες για τη δικαιοσύνη και τα δικαιώματα διασταυρώνονται με τις ανησυχίες για τη φροντίδα και την ευθύνη.

Carol Gilligan, 2011, χ.σ.

Η CAROL GILLIGAN (1982) μαζί με την Jean Baker Miller (1976) και τη Nancy Chodorow (1978) ανέπτυξαν τις πρώτες φεμινιστικές προσεγγίσεις στη μελέτη όψεων της γυναικείας ταυτότητας. Και οι τρεις άσκησαν κριτική στο τότε κυρίαρχο ρεύμα της ψυχολογίας και έστρεψαν το ενδιαφέρον της έρευνας στις ίδιες τις γυναίκες αναδεικνύοντας τις διαφορές τους από τους άνδρες ως στοιχείο της συνθετότητας της ανθρώπινης εμπειρίας και όχι ως απόκλιση ή έλλειμμα σε σύγκριση με ένα ιδεατό, συνήθως ανδρικό, πρότυπο (Gilligan, παρών τόμος· Chodorow, 1978· Baker, 1976). Στο πλαίσιο αυτό, κατά το δεύτερο φεμινιστικό «κύμα» από τη δεκαετία του 1970 και μετά, έθεσαν, μαζί με άλλους/ες ερευνητές/ερευνήτριες, τα θεμέλια της φεμινιστικής ψυχολογίας (Wilkinson, 2003).

Ειδικότερα, η C. Gilligan έγινε γνωστή παγκοσμίως για το βιβλίο της *In a Different Voice* (Με Διαφορετική Φωνή), το οποίο άσκησε κριτική σε διάφορες θεωρίες ανάπτυξης εστιάζοντας στη θεωρία περί ηθικής ανάπτυξης του Lawrence Kohlberg (1973). Επισήμανε ότι η παραδοσιακή ψυχολογική θεωρία (όπως και γενικότερα η θεωρία στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα) πάσχει από μια σημαντική μεροληψία: Βασίζεται σε έρευνες με δείγματα ανδρών (όπως κατά κύριο λόγο συνέβαινε έως το 1970-1980) οι οποίες γενικεύουν τις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματά τους και στις γυναίκες. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, οι υπάρχουσες

θεωρίες για την ηθική ανάπτυξη, και ειδικά εκείνη του L. Kohlberg, προσανατολίζονται στην ηθική της δικαιοσύνης που επικεντρώνεται στην ανεξαρτησία από τον εαυτό και τον/την άλλο/η και δίνει έμφαση σε ζητήματα ορθότητας, δικαιωμάτων και ισότητας. Στο πλαίσιο αυτών των θεωριών υποστηρίζεται ότι η ηθική ανάπτυξη των γυναικών υπολείπεται εκείνης των ανδρών, μιας και οι γυναίκες δίνουν έμφαση όχι στην ανάπτυξη της ανεξαρτησίας και της ατομικότητας, αλλά στη φροντίδα των άλλων και στην ευαισθησία απέναντι στις ανάγκες τους.

H C. Gilligan, εστιάζοντας στη διαφορετική «φωνή» των γυναικών, ανέπτυξε μια διαφορετική θεωρία για την ηθική ανάπτυξη, σύμφωνα με την οποία η γυναικεία ανάπτυξη δεν υπολείπεται εκείνης των ανδρών αλλά είναι απλά διαφορετική. Οι γυναίκες ορίζουν ή επιλύουν το ηθικό δίλημμα δίνοντας έμφαση στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, ενώ οι άνδρες δίνουν έμφαση στα δικαιώματα του ατόμου. Αυτό δεν συνιστά αδυναμία, αλλά αντανακλά έναν διαφορετικό ηθικό προσανατολισμό, αυτόν της φροντίδας. Η ηθική της φροντίδας βασίζεται στη σύνδεση με τον εαυτό και τον/την άλλο/η και τονίζει τις σχέσεις, τη συμπόνια και τις κοινωνικές υποχρεώσεις. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, άνδρες και γυναίκες αντιμετωπίζουν παρόμοια διλήμματα στην πραγματική ζωή, τα οποία ορίζουν και στη συνέχεια λύνουν με διαφορετικούς τρόπους. Στο πλαίσιο των παραπάνω, η συμπερίληψη της «φωνής» των γυναικών θα συντελέσει στην καλύτερη κατανόηση της εμπειρίας όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών, θα συντελέσει, δηλαδή, στην πιο ολοκληρωμένη κατανόηση της ανθρώπινης εμπειρίας.

Εκτός από τη συμβολή της στη φεμινιστική σκέψη, η Carol Gilligan αναδείχθηκε ως εκείνη η ερευνήτρια που εμπνεύστηκε την ηθική (την οπτική δηλαδή) της φροντίδας. Το βιβλίο *Με Διαφορετική Φωνή* θεωρήθηκε επαναστατικό για την εποχή που γράφτηκε, μιας και πραγματεύτηκε ένα θέμα που στην πορεία αποτέλεσε τον πυρήνα της φεμινιστικής ηθικής φιλοσοφίας και, επίσης, έδωσε το έναυσμα για τη συζήτηση της ηθικής της φροντίδας σε ποικίλα πλαίσια. Η έννοια της φροντίδας πολύ γρήγορα μετατράπηκε από ψυχολογική έννοια σε πολιτική ταυτιζόμενη με τη μέριμνα στον δημόσιο χώρο (έναν χώρο που παραμένει «γυναικεία υπόθεση»), παρά το ότι συναντά ακόμη και σήμερα δυσκολίες σε ό,τι αφορά την αναγνώρισή της ως κεντρικής δημόσιας αξίας (για την «πορεία» της θεωρίας για τη φροντίδα βλ., για παράδειγμα: Ρεθυμιωτάκη, Μαροπούλου & Τσακιστράκη, 2015).

Ο συγκεκριμένος τόμος πυροδότησε τον επιστημονικό προβληματισμό κατά τις δεκαετίες 1980-1990 και, ενίοτε, προκάλεσε έντονο πολιτικό διάλογο. Σήμερα αποτελεί κλασικό, διαχρονικό σύγγραμμα στις Σπουδές Φύλου και εξακολουθεί να εμπνέει τον σχετικό επιστημονικό και πολιτικό διάλογο σε ό,τι αφορά την ηθική της φροντίδας σε ποικίλα επιστημονικά πεδία (Σπουδές Φύλου, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, Νομική, Παιδαγωγική, Πολιτική Φιλοσοφία κ.ά.). Έχει μεταφραστεί σε δεκαέξι γλώσσες –με δέκατη έβδομη την ελληνική–, ενώ ο εκδοτικός οίκος Harvard Press υπολογίζει πως έως σήμερα έχουν διαβάσει το βιβλίο περίπου 700.000 άτομα.

Η ιδέα της μετάφρασης του εν λόγω βιβλίου προέκυψε μέσα από μία συζήτηση που έκανα πριν από μερικά χρόνια με δύο αγαπημένους φίλους και συνεργάτες, τον Αποστόλη Λυκούργο, που έφυγε πρόωρα, και τη Διονυσία Κλίτσα των εκδόσεων Δαρδανός/Gutenberg, σε μια επίσκεψή τους στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο στην Αλεξανδρούπολη. Μιας και δεν είχε μεταφραστεί όλα αυτά τα χρόνια, αποφάσισα να το συζητήσω με τον εκδοτικό οίκο, ο οποίος αποδέχτηκε την πρότασή μου. Η πρόκληση ήταν μεγάλη για μένα για πολλούς λόγους.

Γνώρισα την Carol Gilligan, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια τότε, στη Μεταπτυχιακή Σχολή Επιστημών της Εκπαίδευσης (School of Education) του Πανεπιστημίου Harvard ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια στην κατεύθυνση Αναπτυξιακής Ψυχολογίας κατά το ακαδημαϊκό έτος 1979-1980. Ήταν δύο χρόνια πριν από την έκδοση του βιβλίου *Με Διαφορετική Φωνή* από τις εκδόσεις Harvard University Press και έτσι ένα μεγάλο τμήμα των εισηγήσεών της αφορούσε τις τρεις μελέτες που περιγράφονται στον παρόντα τόμο καθώς και στην κριτική της θεωρίας περί ανάπτυξης της ηθικής σκέψης του Lawrence Kohlberg. Ήταν η εποχή της γραφομηχανής αλλά ήταν και η εποχή που η φεμινιστική ιδεολογία καθώς και ο λόγος περί ατομικών δικαιωμάτων διέτρεχε την καθημερινή ζωή στις ΗΠΑ. Παράλληλα, το δεύτερο «κύμα» του φεμινισμού και ο ακαδημαϊκός φεμινισμός ήταν σε πλήρη ανάπτυξη. Στην πορεία συνειδητοποίησα τον αντίκτυπο αυτών των εμπειριών επάνω μου, καθώς άρχισα να ασχολούμαι ερευνητικά με ζητήματα φύλου στη δεκαετία του 1990. Συνειδητοποίησα επίσης και τον αντίκτυπο αυτού του μικρού βιβλίου στη φεμινιστική ψυχολογία και στον ακαδημαϊκό (και όχι μόνο) λόγο.

Το εγχείρημα της μετάφρασης ωστόσο αποδείχτηκε αρκετά δύσκολη διαδικασία. Οι δυσκολίες δεν είχαν να κάνουν μόνο με τη διαφορε-

τική γλωσσική και πολιτισμική πραγματικότητα ανάμεσα στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα, αλλά και με το γεγονός ότι από τη χρονιά που γράφτηκε το βιβλίο έως σήμερα μεσολάβησαν τέσσερις δεκαετίες, με ό,τι σημαίνει αυτό σε όλα τα επίπεδα (ιστορικές-κοινωνικές συνθήκες, εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης, εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης στην ψυχολογία κ.ά.). Δόθηκε λύση σε ορισμένα από αυτά τα ζητήματα με σχετικές υποσημειώσεις. Καταβλήθηκε επίσης ιδιαίτερη προσπάθεια το κείμενο να παραμείνει κοντά στο ύφος της συγγραφέως, κάτι το οποίο ήταν μάλλον δύσκολο λόγω του, ενίοτε, «χειμαρρώδους» λόγου της.

Με την ολοκλήρωση του έργου, με ιδιαίτερη χαρά και συγκίνηση παραδίδω αυτό το θαυμαστό βιβλίο στο αναγνωστικό κοινό ενόσω η Carol Gilligan εξακολουθεί να παραμένει ενεργή και δραστήρια στον ακαδημαϊκό χώρο. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον Γιώργο και τον Κώστα Δαρδανό καθώς και τον Γιάννη Μαμάη για την αποδοχή της πρότασης και τη συνολικότερη συνεργασία. Ευχαριστώ επίσης από καρδιάς τη Διονυσία Κλίτσα για την κάθε είδους στήριξη καθώς και τις συναδέλφους Θάλεια Κωνσταντινίδου και Λία Φίγγου για τις «δεύτερες ματιές» που μου χάρισαν και τις συζητήσεις που κάναμε για την εξειδικευμένη ορολογία. Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω σε αυτό το σημείο τον Δημήτρη-Χρυσό Τομαρά για τη μετάφραση και τη Λένια Μαζαράκη για τη φιλολογική επιμέλεια. Τέλος, θερμά ευχαριστώ την Ελένη Σακκά, ψυχολόγο της οποίας η συμβολή στην απόδοση του κειμένου ήταν πολύτιμη, μιας και είναι φυσική ομιλήτρια των δύο γλωσσών.

Δέσποινα Σακκά
Αλεξανδρούπολη 2022

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Chodorow, Nancy. *The Reproduction of Mothering*. Berkeley: University of California Press, 1978.
- Gilligan, Carol. *In a Different Voice*. Cambridge, MASS: Harvard University Press, 1982.
- Gilligan, Carol. "Looking Back to Look Forward: Revisiting In a Different Voice". *Classics@ Journal*, 9, no. 1 (2011). Online Journal (<https://classics-at.chs.harvard.edu/classics9-carol-gilligan-looking-back-to-look-forward-revisiting-in-a-different-voice/>).

-
- Kohlberg, Lawrence. "Continuities and Discontinuities in Childhood and Adult Moral Development Revisited". In *Collected Papers on Moral Development and Moral Education*. Moral Education Research Foundation, Harvard University, 1973.
- Miller, Jean Baker. *Toward a New Psychology of Women*. Boston: Beacon Press, 1976.
- Ρεθυμιωτάκη, Ελένη, Μαροπούλου, Μαρίνα & Τσακιστράκη, Χριστίνα. *Φεμινισμός και Δίκαιο*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (2015) (www.kallipos.gr).
- Wilkinson, Sue. «Φεμινιστική Ψυχολογία». Στο D. Fox & I. Prilleltensky, επιμ., *Κριτική Ψυχολογία: Εισαγωγή*, επιμ. μτφρ. Γρηγόρης Ποταμιάνος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003: 461-494.

ΞΕΚΙΝΗΣΑ ΝΑ ΓΡΑΦΩ το βιβλίο *Με Διαφορετική Φωνή* στις αρχές της δεκαετίας του 1970, περίοδο αναζωπύρωσης του Γυναικείου Κινήματος. Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες με αντιμετωπίζουν τώρα πια με δυσπιστία όταν τους λέω ότι την άνοιξη του 1970, στο αποκορύφωμα των διαδηλώσεων ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ, μετά τους πυροβολισμούς εναντίον των φοιτητών στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της πολιτείας του Κεντ από μέλη της Εθνοφυλακής, οι τελικές εξετάσεις στο Χάρβαρντ ακυρώθηκαν, με αποτέλεσμα να μην πραγματοποιηθεί η τελετή αποφοίτησης του πανεπιστημίου. Η λειτουργία του πανεπιστημίου για μια στιγμή έπαψε και τα θεμέλια της γνώσης τέθηκαν σε επανεξέταση.

Το 1973, όταν το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών νομιμοποίησε την άμβλωση μέσω της υπόθεσης *Roe εναντίον Wade*, τα υπάρχοντα θεμέλια των σχέσεων μεταξύ γυναικών, ανδρών και παιδιών άρχισαν να αποκαλύπτονται. Όταν το ανώτατο δικαστήριο αποφάσισε ότι το να μιλά μια γυναίκα για τον εαυτό της είναι νόμιμο, παρέχοντάς της έτσι το δικαίωμα να αποφασίζει για ένα θέμα τόσο σύνθετο όσο οι ανθρώπινες σχέσεις και το οποίο περιλαμβάνει την ανάληψη ευθύνης για τη ζωή ή τον θάνατο, πολλές γυναίκες απέκτησαν επίγνωση της δύναμης μιας εσωτερικής φωνής που παρεμπόδιζε την ικανότητά τους να εκφράζονται. Η εσωτερική ή εσωτερικευμένη αυτή φωνή για την οποία γίνεται λόγος συμβούλευε μια γυναίκα ότι είναι «εγωιστικό» εκ μέρους της να προβάλλει τη δική της φωνή στις σχέσεις της με τους άλλους, ότι κατά πάσα πιθανότητα δεν γνώριζε αυτό που πραγματικά ήθελε ή ότι η ίδια της η εμπειρία δεν αποτελούσε αξιόπιστο οδηγό προκειμένου να σκεφτεί τι πρέπει να κάνει. Πολύ συχνά οι γυναίκες αισθάνονταν ότι

ήταν επικίνδυνο να εκφράζουν ή ακόμη και να γνωρίζουν κάτι που επιθυμούσαν ή που σκέφτονταν – κάτι που θα ενοχλούσε ενδεχομένως τους άλλους και που επομένως θα εμπεριείχε την απειλή να εγκαταλειφθούν ή και να υποστούν αντίποινα. Στο πλαίσιο των σχέσεων που αναπτύχθηκαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνάς μου, όπου οι συνομιλίες μας με τις γυναίκες κατά τη συνέντευξη προστατεύονταν από αντίστοιχες συμφωνίες εμπιστευτικότητας και όπου η συνηθισμένη δομή εξουσίας αντιστράφηκε (με την έννοια ότι τελικά εγώ κατέληξα να μαθαίνω από αυτές), πολλές γυναίκες γνώριζαν, στην πραγματικότητα, όχι μόνο αυτό που ήθελαν να κάνουν, αλλά επίσης και εκείνο που πίστευαν ότι θα ήταν το καλύτερο να πράξουν σε επώδυνες, συχνά, και δύσκολες καταστάσεις. Πολλές γυναίκες, όμως, διακατέχονταν από τον φόβο ότι οι άλλοι θα τις καταδικάσουν ή θα τις πληγώσουν αν μιλήσουν ανοιχτά, ότι είτε δεν θα τις ακούσουν είτε δεν θα τις καταλάβουν, ότι στην περίπτωση που εκφράζονταν το μόνο που θα κατάφεραν θα ήταν μια περαιτέρω σύγχυση, καθώς και ότι θα ήταν προτιμότερο να φανούν «ανιδιοτελείς», να εγκαταλείψουν τη δική τους φωνή και να αφήσουν τα πράγματα στην ησυχία τους.

«Αν έπρεπε να μιλήσω για τον εαυτό μου», είπε μια μεταπτυχιακή φοιτήτρια κάποια μέρα στη μέση της προφορικής της εξέτασης κι έπειτα σταμάτησε. Ακούγοντας τον ήχο της αποσύνδεσης, της αποκοπής του εαυτού της από τον λόγο της, άρχισε να αμφιβάλλει για τη σχέση της τόσο με ό,τι έλεγε όσο και με ό,τι δεν έλεγε. Στο όνομα ποιου μιλούσε και πού βρισκόταν εκείνη σε σχέση με τον εαυτό της; Στο αμέσως επόμενο διάστημα της ετυμηγορίας της υπόθεσης *Roe εναντίον Wade* ένα πλήθος γυναικών άρχισε να αμφισβητεί ανοιχτά την ηθική βάση του ποιήματος «*Angel in the House*» («Άγγελος στο σπίτι»), του συμβόλου εκείνου της θηλυκής καλοσύνης του δέκατου ένατου αιώνα, όπως απαθανατίστηκε από τον ποιητή Coventry Patmore (Κόβεντρι Πάτμορ): το σύμβολο, με άλλα λόγια, της γυναίκας που πράττει και μιλά αποκλειστικά στο όνομα άλλων. Ανακαλύπτοντας, μέσω της εμπειρίας, τις συνέπειες που επιφέρει το γεγονός να μη μιλούν στις σχέσεις τους με τους άλλους – πρόβλημα που συχνά εκπηγάζει από μια συμπεριφορά που προϋποθέτει την άρνηση του εαυτού– οι γυναίκες εξέθεταν την ηθική του Αγγέλου ως μια μορφή ανηθικότητας: μια αποποίηση της φωνής, μια εξαφάνιση από την έννοια της σχέσης και της ευθύνης. Η φωνή του Αγγέλου ήταν η φωνή του βικτωριανού άνδρα που μιλούσε μέ-

σα από ένα γυναικείο σώμα. Η συνειδητοποίηση της Virginia Woolf (Βιρτζίνια Γουλφ) ότι για να ξεκινήσει να γράφει έπρεπε να σκοτώσει πρώτα αυτόν τον Άγγελο καταδεικνύει την ανάγκη των γυναικών για κατανίκηση κάθε ψεύτικης θηλυκής φωνής προκειμένου να αρχίσουν να μιλούν εξ ονόματος του εαυτού τους.

Με ενδιαφέρει, κυρίως, η επιλογή τους αυτή να μιλούν. Η ανακάλυψη των γυναικών ότι τα προβλήματα που προκύπτουν μέσα από την απεμπόληση του εαυτού τους στο όνομα της δημιουργίας των όποιων «σχέσεων» αποδείχτηκε εξαιρετικά σημαντική, τόσο γιατί κατέστη δυνατή η απελευθέρωση των γυναικείων φωνών όσο και διότι μας δόθηκε η δυνατότητα να ακούσουμε, για πρώτη φορά, τι πραγματικά γνωρίζουν οι γυναίκες. Ήταν σαν να κοιτάζουμε κάτω από την επιφάνεια ενός πράγματος ή σαν να καταλαβαίνουμε τα υπόγεια ρεύματα της ανθρώπινης συζήτησης: ό,τι είναι γνωστό και συγχρόνως όχι γνωστό, κάτι που αισθάνεσαι, αλλά δεν μπορείς να μιλήσεις γι' αυτό. Η επιλογή των γυναικών να μη μιλούν ή μάλλον να αποσυνδέουν τον εαυτό τους από αυτό που λένε μπορεί να είναι σκόπιμη ή ακούσια, συνειδητή ή εκφρασμένη μέσα από το σώμα, στενεύοντας τα περάσματα που συνδέουν τη φωνή με την ανάσα και τον ήχο, αποσυνδέοντας τη φωνή από το βάθος των συναισθημάτων ή από ένα αμάλγαμα συναισθημάτων και σκέψεων ή αλλάζοντας φωνή, μεταβαίνοντας προς μια πιο προστατευμένη ή απρόσωπη έκταση ή τόνο. Οι επιλογές για αποσιώπηση της έκφρασης είναι συχνά καλοπροαίρετες και ψυχολογικά προστατευτικές, υποκινούμενες από ανησυχία σε σχέση με τα συναισθήματα, όπως και από την επίγνωση των πραγματικών συνθηκών της ζωής του ατόμου ή των άλλων. Περιορίζοντας, ωστόσο, τις φωνές τους, πολλές γυναίκες εκούσια ή ακούσια διαιωνίζουν από τη μια έναν πολιτισμό στον οποίο κυριαρχεί η ανδρική φωνή και, από την άλλη, έναν τρόπο ζωής που βασιίζεται στην αποσύνδεσή τους από τις άλλες γυναίκες.

Από τον Erik Erikson έμαθα ότι είναι αδύνατον να συλλάβει κανείς μια ζωή έξω από την Ιστορία, ότι η ατομική ιστορία και η Ιστορία, η ψυχολογία και η πολιτική είναι έννοιες βαθιά αλληλένδετες. Ακούγοντας γυναίκες να μιλούν, αισθάνθηκα την ύπαρξη μιας διαφοράς και ανακάλυψα ότι η ανάδειξη της ζωής των γυναικών αλλάζει τόσο την ψυχολογία όσο και την Ιστορία. Αλλάζει, κυριολεκτικά, τη φωνή: το πώς γίνεται η αφήγηση της ατομικής ιστορίας, καθώς και το ποιος την επιτελεί.

Τώρα, είκοσι χρόνια αφότου ξεκίνησα να γράφω το *Με Διαφορετική Φωνή*, συνειδητοποιώ ότι τόσο ο εαυτός μου όσο και το βιβλίο βρίσκονται στο επίκεντρο μιας ενεργού, ζωντανής και συχνά αμφιλεγόμενης συζήτησης γύρω από τη γυναικεία φωνή, τη διαφορά, τα θεμέλια της γνώσης (αυτό που αποκαλούμε σήμερα «Κανόνα»), τη σχέση γυναικών και ανδρών, όπως και τη σχέση γυναικών και ανδρών με τα παιδιά. Στο πλαίσιο της ψυχολογίας, τα παραπάνω ερωτήματα οδήγησαν σε μια σημαντική αναθεώρηση των ερευνητικών μεθόδων και των πρακτικών της ψυχολογικής αξιολόγησης και ψυχοθεραπείας. Στην εκπαίδευση τα ίδια ερωτήματα είναι ριζοσπαστικά και εκτεταμένα. Από ανθρώπους με ζωή πολύ διαφορετική από τη δική μου ή ανθρώπους που εργάζονται σε πολύ διαφορετικά πεδία έμαθα να ακούω την ίδια μου τη φωνή με καινούριους τρόπους. Για παράδειγμα, μου φαίνεται προφανές –ιδίως αφού έχω την ιδιότητα της ψυχολόγου– ότι οι διαφορές όσον αφορά το σώμα και τις οικογενειακές σχέσεις καθώς και σε ό,τι αφορά την κοινωνική και πολιτισμική θέση του ατόμου προκαλούν διαφορές σε ψυχολογικό επίπεδο. Ακούγοντας νομικούς, όπως τη Martha Minow στο βιβλίο της *Making All the Difference* (Κάνοντας τη Διαφορά), έφτασα στο σημείο να εκτιμήσω τις νομικές συνέπειες των διαφορετικών τρόπων να εκφράζεται κανείς χρησιμοποιώντας την ίδια του τη φωνή ή να θεωρητικοποιεί τις διαφορές του με τους άλλους και να κατανοεί τη διστακτικότητα πολλών ανθρώπων να αναφερθούν ευθύς εξ αρχής στην ύπαρξη διαφορών.

Επίσης, απολύτως σχετικό θεωρώ το πρόσφατο δοκίμιο του Ronald Dworkin *Feminism and Abortion* (Φεμινισμός και Αμβλωση) στο *New York Review of Books* (10 Ιουνίου 1993). Ο Dworkin, αντλώντας έμπνευση από τις εργασίες των φεμινιστριών ερευνητριών στο πεδίο της νομικής, οδηγήθηκε στις γυναίκες από τις οποίες πήραμε συνέντευξη η Mary Balenky και εγώ και των οποίων η φωνή είναι καταγεγραμμένη στο τρίτο και στο τέταρτο κεφάλαιο του παρόντος τόμου. Γράφοντας είκοσι χρόνια μετά από μας, ο Dworkin εντυπωσιάστηκε από την ίδια ανακάλυψη που είχε εντυπωσιάσει και εμένα: τη διαφορά μεταξύ αυτών των γυναικείων φωνών και των όρων με τους οποίους διεξαγόταν η δημόσια συζήτηση γύρω από την αμβλωση («την υστερική ρητορική περί δικαιωμάτων και φόνου»). Ο Dworkin, αφουγκραζόμενος προσεκτικά τις φωνές των έφηβων και ενήλικων γυναικών, τις θεωρεί βαθιά αποκαλυπτικές και φτάνει στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα που εί-

χα φτάσει και εγώ σε μια εποχή που αυτό φάνταζε σημαντικά ριζοσπαστικότερο και ήταν δύσκολο να τεκμηριωθεί: «Η επιλογή της άμβλωσης δεν συνιστά ένα ξεχωριστό, αποσυνδεδεμένο από όλες τις άλλες αποφάσεις πρόβλημα, αλλά ένα δραματικό και ιδιαίτερα φορτισμένο παράδειγμα επιλογών που οι άνθρωποι καλούνται να κάνουν κατά τη διάρκεια της ζωής τους».

Στα χρόνια που μεσολάβησαν από την έκδοση του *Με Διαφορετική Φωνή* έως σήμερα άκουσα για τη ζωή, τους γάμους, τα διαζύγια, τις δουλειές, τις σχέσεις και τα παιδιά πολλών ανθρώπων. Τους χρωστώ ευγνωμοσύνη για τις πολυάριθμες επιστολές, τα βιβλία και τα επιστημονικά άρθρα που μου έστειλαν, συχνά από μέρη στα οποία δεν είχα ποτέ βρεθεί ή από άλλα τα οποία δεν θα είχα ποτέ τη δυνατότητα να επισκεφτώ. Οι εμπειρίες τους, τα παραδείγματα των διαφορετικών φωνών τους και οι ιδέες τους διευρύνουν και περιπλέκουν τα κείμενά μου, συχνά με ιδιαίτερα δημιουργικούς τρόπους. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα συνεργαζόμουν με τη Lyn Mikel Brown, την Annie Rogers και άλλα μέλη του Προγράμματος του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ για την Ψυχολογία των Γυναικών και την Ανάπτυξη των Κοριτσιών (Harvard Project on Women's Psychology and the Development of Girls). Συγκροτήσαμε αυτό το πρόγραμμα έχοντας ως στόχο τη σύνδεση της γυναικείας ψυχολογίας με τις φωνές των κοριτσιών, όπως επίσης και την ανάπτυξη μιας νέας φωνής στο πεδίο της ψυχολογίας – να «βρούμε καινούριες λέξεις και να δημιουργήσουμε νέες μεθόδους», όπως το έθεσε η Virginia Woolf τη δεκαετία του 1930, εκφράζοντας την ελπίδα ότι η ζωή των γυναικών, η εκπαίδευση των γυναικών και η είσοδός τους στην επαγγελματική ζωή θα μπορούσε να διαρρήξει τον ιστορικό κύκλο της βίας και της κυριαρχίας.¹ Καταβάλλοντας προσπάθειες για την επίτευξη του οράματος αυτού, αισθάνομαι βαθιά εκτίμηση για το έργο της Jean Baker Miller και αντλώ έμπνευση από την εξής πρωτοποριακή παρατήρησή της: «Η κατάσταση των γυναικών αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της ψυχολογικής τάξης».

1. Σ.τ.Ε.: Η συγγραφέας χρησιμοποιεί διάφορες λέξεις ή όρους όταν αναφέρεται στην απομάκρυνση από ή τη σύνδεση με τον εαυτό ή τους άλλους (π.χ., connection, attachment, disconnection, dissociation, separation κ.ά.) χωρίς κάποιο σταθερό μοτίβο ή σταθερή σύμπνοια με κάποια θεωρία. Κατά συνέπεια, το ίδιο επιλέχθηκε και στο πλαίσιο της μετάφρασης.

Καθώς συνέχισα να διερευνώ τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική τάξη και στην ψυχολογία της γυναικείας και της ανδρικής ζωής άρχισα να κατακτώ μια διαρκώς αυξανόμενη επίγνωση του καθοριστικού ρόλου της γυναικείας φωνής όσον αφορά τη διατήρηση ή τον μετασχηματισμό ενός πατριαρχικού κόσμου. Αποκτώντας ενεργητική ανάμειξη σε αυτή τη διαδικασία αλλαγής, ανακάλυψα ότι τόσο εγώ όσο και το βιβλίο μου βρισκόμαστε στο επίκεντρο μιας ρευστής δημόσιας συζήτησης με ψυχολογικό και πολιτικό χαρακτήρα, στο πλαίσιο της οποίας διακυβεύεται τόσο η ψυχική υγεία όσο και η εξουσία.

Μέσα από τις αντιδράσεις των αναγνωστών του *Με Διαφορετική Φωνή* ακούω συχνά τα δύο στάδια που βίωνα, ξανά και ξανά, κατά τη διάρκεια της συγγραφής του βιβλίου: Πρώτον, να ακούω γυναίκες να μιλούν ανακαλύπτοντας κάτι καινούριο, έναν διαφορετικό τρόπο έκφρασης, και, δεύτερον, να ανακαλύπτω ότι αυτή η διαφορά ενσωματώνεται έπειτα πολύ γρήγορα σε παλιές κατηγορίες σκέψης, με αποτέλεσμα να χάνει την πρωτοτυπία και το μήνυμά της: Είναι ζήτημα φύσης ή ανατροφής; Είναι οι γυναίκες καλύτερες ή χειρότερες από τους άνδρες; Όταν καταλαβαίνω ότι το έργο μου γίνεται αντιληπτό υπό το πρίσμα ερωτημάτων όπως: Είναι οι γυναίκες και οι άνδρες πραγματικά (κατ' ανάγκη) διαφορετικοί; Ή: Ποιος από τους δύο είναι καλύτερος;, καταλαβαίνω αμέσως ότι έχω χάσει τη φωνή μου, γιατί αυτές δεν είναι οι δικές μου ερωτήσεις. Αντίθετα, οι ερωτήσεις μου περιστρέφονται γύρω από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα και την αλήθεια: Πώς γνωρίζουμε, πώς ακούμε, πώς βλέπουμε, πώς μιλάμε. Τα ερωτήματά μου έχουν να κάνουν με τη φωνή και τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Τα ερωτήματά μου, επίσης, αφορούν τις ψυχολογικές διεργασίες και την ψυχολογική θεωρία· ιδιαίτερα, μάλιστα, τις θεωρίες εκείνες σύμφωνα με τις οποίες η ανδρική εμπειρία αντιπροσωπεύει το σύνολο της ανθρώπινης εμπειρίας (όσες δηλαδή επισκιάζουν τη ζωή των γυναικών αποσιωπώντας τη φωνή τους). Διαπίστωσα ότι όσο συνεχίζουμε να βλέπουμε και να μιλάμε έτσι για τη ζωή των ανθρώπων, δεν αποκλείουν μόνο οι άνδρες τις γυναίκες, αλλά και οι ίδιες οι γυναίκες τον εαυτό τους. Υπό την έννοια των ψυχολογικών διεργασιών, ό,τι για τους άνδρες αποτελούσε μια διαδικασία αποχωρισμού για τις γυναίκες ήταν μια διαδικασία αποσύνδεσης, που προϋπέθετε μια εσωτερική διαίρεση ή έναν ψυχικό διχασμό.

Τα παραπάνω δεν αποτελούν απλώς κάποιες αφηρημένες εικασίες εκ μέρους μου. Η ερευνητική μου δουλειά βασίζεται στο να ακούω

άλλες φωνές με προσοχή. Αφουγκραζόμουν τους ήχους της αποσύνδεσης από τους άλλους και της αποσύνδεσης από τον εαυτό στη φωνή ανδρών και γυναικών. Άρχισα να αναρωτιέμαι: Γιατί οι άνδρες –μιλώντας για τον εαυτό τους και τη ζωή τους, ή πιο γενικά για την ανθρώπινη φύση– μιλούν, συχνά, σαν να μη ζουν σε διασύνδεση με τις γυναίκες, σαν οι γυναίκες να μην αποτελούν, με μια έννοια, μέρος του εαυτού τους; Έθεσα, επίσης, το εξής ερώτημα: Γιατί οι γυναίκες φτάνουν να μιλούν για τον εαυτό τους σαν να μη διαθέτουν εαυτό, σαν να μην έχουν φωνή ή να μη βιώνουν την επιθυμία; Η ανακάλυψη των γυναικών ότι το να μην έχουν εαυτό σημαίνει ότι, τελικά, δεν έχουν και σχέση είναι επαναστατική, γιατί αμφισβητεί τόσο την αποσύνδεσή τους από τις άλλες γυναίκες όσο και εκείνη που βιώνουν σε σχέση με τον ίδιο τους τον εαυτό – καταστάσεις που συντηρούν, αλλά και συντηρούνται από την πατριαρχία και τον πολιτισμό. Η δικαιολόγηση των ψυχολογικών αυτών διεργασιών στο όνομα της αγάπης ή των ανθρώπινων σχέσεων είναι ανάλογη με τη δικαιολόγηση της βίας και της κακοποίησης στο όνομα της ηθικής.

Η διαφορετική φωνή που αντιστέκεται σε δικαιολογίες τέτοιου είδους είναι μια σχεσιακή φωνή: μια φωνή που επιμένει στη διατήρηση της διασύνδεσης με τους άλλους, και ειδικότερα της διασύνδεσης με τις γυναίκες, έτσι ώστε ο ψυχολογικός αποχωρισμός που επί μακρόν δικαιολογούνταν στο όνομα της αυτονομίας, του εαυτού και της ελευθερίας δεν εμφανίζεται πια ως το *sine qua non* της ανθρώπινης ανάπτυξης, αλλά ως ένα ανθρώπινο πρόβλημα.

Αν είναι καλό να ανταποκρινόμαστε στους ανθρώπους, να λειτουργούμε σε διασύνδεση με τους άλλους και να είμαστε προσεκτικοί (και όχι ανεύθυνοι) με τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους, να έχουμε κατανόηση και να δείχνουμε προσοχή στη ζωή τους, τότε γιατί είναι «εγωιστικό» να ανταποκρινόμαστε στον ίδιο μας τον εαυτό, ρωτούσα τις γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνά μου, αντιπαραβάλλοντάς τη λογική της ερώτησής μου με την ισχύ της αυτοκαταδίκης τους, της ετοιμότητάς τους για αυταπάρνηση και αυτοπροδοσία. «Καλή ερώτηση», απαντούσαν πολλές γυναίκες. Την εποχή που εργαζόμουν με τον Erik Erikson και τον Lawrence Kohlberg στο Χάρβαρντ, διδάσκοντας τις ψυχολογικές θεωρίες των Freud και Piaget, θυμάμαι στιγμές κατά τη διάρκεια των παραδόσεων όπου μια γυναίκα ρωτούσε κάτι που έριχνε φως στα θεμέλια του αντικειμένου που συζητούσαμε κάθε φορά. Και τώρα,

φέρνοντας στον νου μου τις στιγμές εκείνες, ακούω συνάμα τους ήχους και της δικής μου εσωτερικής διαίρεσης, τα δικά μου λόγια προς αυτή τη γυναίκα: «Καλή ερώτηση». Και έπειτα: «Αλλά δεν μιλάμε για αυτό τώρα εδώ».

Αναλύοντας τη σχέση –τόσο τη δική μου όσο και άλλων γυναικών– με αυτό το «εμείς», που για τόσο πολύ καιρό έμενε δίχως επίγνωση του ίδιου του εαυτού, έθετα επίσης ερωτήματα και για τη σχέση που είχαν οι άνδρες με αυτό το «εμείς». Αποτελούσαν η *Οδύσεια* και η *Ιλιάδα* ή άλλα ηρωικά έπη (αφηγήσεις ακραίων διχασμών και βίας) παραδειγματικές ιστορίες για άνδρες, τις οποίες αφηγούνται οι ίδιοι στον εαυτό τους; Τα πιο θεμελιώδη ερωτήματα γύρω από την ανθρώπινη ζωή –πώς να ζούμε και τι να κάνουμε– συνιστούν θεμελιώδη ερωτήματα γύρω από τις ανθρώπινες σχέσεις, επειδή οι ζωές των ανθρώπων είναι βαθιά συνδεδεμένες μεταξύ τους ψυχολογικά, οικονομικά και πολιτικά. Επαναδιατυπώνοντας τα συγκεκριμένα ερωτήματα με σκοπό να καταστήσω τις σχεσιακές αυτές πραγματικότητες πιο συγκεκριμένες –πώς μπορούμε να ζούμε σε σχέση με τους άλλους ή τι πρέπει να κάνουμε σε περίπτωση μιας συγκρουσιακής κατάστασης–, ανακάλυψα ότι άρχισα να ακούω διαφορετικά τόσο τις γυναικείες όσο και τις ανδρικές φωνές. Οι φωνές των γυναικών απέκτησαν ξαφνικά ένα καινούριο νόημα, ενώ οι προσεγγίσεις τους σε περιπτώσεις αντιπαράθεσης ήταν συχνά εξαιρετικά διδακτικές, εξαιτίας της διαρκούς μέριμνάς τους να διατηρούν την υπάρχουσα τάξη στις σχέσεις τους και στη διασύνδεσή τους με τους άλλους. Εκείνο που έκανε τις γυναικείες φωνές να ακούγονται «διαφορετικές» σε έναν κόσμο που είναι αφοσιωμένος στην αποσύνδεση, καθώς και στη δημιουργία και στη διατήρηση ορίων μεταξύ των ανθρώπων, ήταν το ενδιαφέρον για τις ανθρώπινες σχέσεις – σαν τους κατοίκους της Νέας Αγγλίας στο ποίημα του Robert Frost (Ρόμπερτ Φροστ), σύμφωνα με τους οποίους «οι καλοί φράχτες κάνουν τους καλούς γείτονες». Παρ' όλα αυτά, όταν άρχισα να γράφω το βιβλίο, οι διάφοροι προβληματισμοί γύρω από τις σχέσεις κατά κύριο λόγο αντιμετωπίζονταν σαν «γυναικεία θέματα».

Στο πλαίσιο της κοινωνίας των ΗΠΑ, οι αξίες του αποχωρισμού, της ανεξαρτησίας και της αυτονομίας είναι τόσο ιστορικά θεμελιωμένες, τόσο πολύ ενισχυμένες μέσα από τα μεταναστευτικά κύματα και τόσο βαθιά ριζωμένες στην παράδοση των φυσικών δικαιωμάτων, που συχνά προσλαμβάνονται ως γεγονότα: ότι δηλαδή οι άνθρωποι είναι από

τη φύση τους αποσυνδεδεμένοι, ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο και αυτόνομοι. Το να αμφισβητήσει κανείς αυτά τα «γεγονότα» είναι το ίδιο με το να αμφιβάλλει για την ίδια την αξία της ελευθερίας· κάτι, ωστόσο, κάθε άλλο παρά σωστό. Η αμφισβήτηση της αποσύνδεσης των ατόμων μεταξύ τους δεν έχει σε τίποτα να κάνει με την αμφισβήτηση της ελευθερίας, αλλά, αντίθετα, με έναν τρόπο να αντιλαμβάνεται κανείς και να μιλά για τις ανθρώπινες σχέσεις. Ας ρίξουμε μια ματιά σε ένα επίκαιρο παράδειγμα: Ό,τι κι αν πιστεύει κανείς για τον Χριστόφορο Κολόμβο –όπως κι αν κρίνει κανείς τον άνθρωπο και την αποστολή του–, γεγονός παραμένει ότι δεν ανακάλυψε την Αμερική: Άνθρωποι ζούσαν ήδη εκεί. Ένα εντελώς διαφορετικό παράδειγμα είναι η κατάθεση που έδωσε η Anita Hill για τις σχέσεις που διατηρούσε με τον Clarence Thomas: Από όποια σκοπιά κι αν την ακούσει κανείς,² γεγονός παραμένει ότι πολλές γυναίκες αισθάνθηκαν πως γνώριζαν ακριβώς για τι πράγμα μιλούσε, έχοντας και οι ίδιες βιώσει άλλα, παρόμοια περιστατικά. Όπως και με την περίπτωση της αναθεώρησης της ιστορίας του Χριστόφορου Κολόμβου, έτσι κι εδώ, μια ψευδαίσθηση αυτονομίας εξανεμίστηκε από μια ραγδαία μεταστροφή στη φωνή ή στην οπτική γωνία: Οι Ινδιάνοι της Αμερικής ήταν Ιθαγενείς Αμερικάνοι· οι ομιλίες με ερωτικό χαρακτήρα στον εργασιακό χώρο συνιστούσαν παρενόχληση. Στον πυρήνα του έργου μου δεσπόζει η συνειδητοποίηση ότι στο πλαίσιο της ψυχολογίας και ευρύτερα της κοινωνίας οι αξίες αντιμετωπίζονται σαν γεγονότα.

Από τις πολλές ερωτήσεις που μου υποβλήθηκαν το διάστημα που ακολούθησε την έκδοση του *Με Διαφορετική Φωνή* μπορεί κανείς να διακρίνει τρεις κατηγορίες, που επανέρχονται συχνά, αγγίζοντας τον πυρήνα των κειμένων μου: ερωτήσεις σχετικά με τη φωνή, ερωτήσεις σχετικά με τη διαφορά και ερωτήσεις σχετικά με την ψυχολογική ανάπτυξη των γυναικών και των ανδρών. Μελετώντας τα ερωτήματα αυτά και μαθαίνοντας από το έργο άλλων, κατέληξα να αντιλαμβάνομαι τη φωνή, τη διαφορά και την ανάπτυξη κατά τρόπους πέρα από όσα γνώριζα την

2. Σ.τ.Μ.: Το 1991 η Anita Hill (δικηγόρος και πανεπιστημιακός) είχε κατηγορήσει τον Clarence Thomas (δικαστικό, υποψήφιο την εποχή εκείνη για μέλος του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ) για σεξουαλική παρενόχληση στο πλαίσιο του κοινού εργασιακού τους περιβάλλοντος.

εποχή που συνέγραφα το βιβλίο. Άρχισα, επίσης, να συνειδητοποιώ καλύτερα τη διττή δομή του βιβλίου: τη σχέση μεταξύ της ψυχολογικής θεωρίας από τη μια και της γυναικείας ψυχολογικής ανάπτυξης από την άλλη, συμπεριλαμβανομένων των τρόπων με τους οποίους η ψυχολογική θεωρία γίνεται περιγραφική. Στα αρχικά κεφάλαια και στο τελευταίο (1, 2 και 6) εισάγω τη σχεσιακή φωνή σε αντιδιαστολή με τους παραδοσιακούς μηχανισμούς συζήτησης για τον εαυτό, τις σχέσεις και την ηθική, όπως επίσης και το ενδεχόμενο της παρανόησης, της σύγκρουσης και της ανάπτυξης. Στα κεντρικά κεφάλαια (3, 4 και 5) επαναδιατυπώνω το ζήτημα της ψυχολογικής ανάπτυξης των γυναικών, εστιάζοντας στον αγώνα για επαφή, περισσότερο, παρά σε έναν παραδοσιακό λόγο γύρω από τις γυναίκες, όπως αυτός έχει καθιερωθεί από τους ψυχολόγους – λόγος που υποστηρίζει ότι έχουν πρόβλημα ως προς την επίτευξη του αποχωρισμού.

Ξεκινώ με τη φωνή. Το έργο της Kristin Linklater, μιας από τις εξέχουσες δασκάλες φωνητικής στον χώρο του θεάτρου, με οδήγησε σε μια νέα αντίληψη της φωνής και σε μια πολύ βαθύτερη κατανόηση του ίδιου μου του έργου. Η ανάλυσή της για την ανθρώπινη φωνή μού έδωσε τη δυνατότητα να εξετάσω το ψυχολογικό μου έργο υπό το πρίσμα της φυσικής – έναν τρόπο κατανόησης του ρόλου της φωνής στο σώμα, στη γλώσσα και στην ψυχολογία και άρα έναν τρόπο ερμηνείας ορισμένων από τις ψυχολογικές διεργασίες που είχα ήδη περιγράψει. Από τη Normi Noel, μια ηθοποιό, σκηνοθέτιδα και εκπαιδευτικό φωνητικής, η οποία συνεχίζει το έργο της Linklater και της Tina Packer, έμαθα για τον συντονισμό συναισθημάτων και έφτασα σε μια νέα κατανόηση γύρω από το πώς μια φωνή μπορεί να εκφραστεί όταν βρίσκεται σε συνάφεια με κάτι άλλο – πώς διευρύνεται ή περιορίζεται από σχεσιακούς δεσμούς. Οι γυναίκες αυτές προέρχονται από τον χώρο του θεάτρου και κατανοούν τη φωνή με τρόπο τόσο βιολογικό και πολιτισμικό όσο και βαθιά ψυχολογικό. Η Linklater μιλά για «απελευθέρωση της φυσικής φωνής» (που είναι, άλλωστε, και ο τίτλος του πρώτου της βιβλίου), εννοώντας ότι μεταξύ μιας φωνής που αποτελεί ανοιχτό δίαυλο –συνδεδεμένης σωματικά με την αναπνοή και τον ήχο, ψυχολογικά με τα συναισθήματα και τις σκέψεις και πολιτισμικά με ένα πλούσιο γλωσσικό υπόβαθρο– και μιας φωνής που παρεμποδίζεται ή και μπλοκάρεται παντελώς η διαφορά είναι ευδιάκριτη. Έχοντας συνεργαστεί με τη Linklater, άκουσα και βίωσα τις διαφορές που περιέγραφε. Έμαθα επίσης –μέσω της

συνεργασίας μου με τη Noel– να εντοπίζω τους διάφορους συντονισμούς συναισθημάτων και να ακολουθώ τις αλλαγές στη φωνή των ανθρώπων, οι οποίες λαμβάνουν χώρα όταν αρθρώνουν λόγο σε χώρους όπου η φωνή τους συντονίζεται ή επαναλαμβάνεται από άλλους, καθώς και όταν η φωνή τους καταλήγει σε έναν χώρο όπου απουσιάζει κάθε ίχνος συντονισμού ή όπου οι αντίλαλοι είναι τρομακτικοί, αρχίζουν να ηχούν νεκροί ή ολωσδιόλου ουδέτεροι.

Με αυτή τη σημαντική διεύρυνση της εμπειρικής βάσης του έργου μου γίνεται πια ευκολότερο για μένα να απαντώ στους ανθρώπους κάθε φορά που με ρωτούν τι εννοώ με τη λέξη «φωνή». Λέγοντας «φωνή», εννοώ «φωνή». «Απλώς ακούστε», τους λέω, υποθέτοντας ότι με μια έννοια η απάντηση είναι απλή. Και μετά θυμάμαι πώς ήταν όταν μιλούσα χωρίς κανέναν συντονισμό με τον οποιοδήποτε, πώς ήταν όταν πρωτοξεκίνησα να γράφω, πώς είναι ακόμη και τώρα για πολλούς ανθρώπους, πώς είναι ακόμη και για μένα πολλές φορές. Το να έχει κανείς τη δική του φωνή σημαίνει να είναι άνθρωπος. Το να έχει κανείς κάτι να πει σημαίνει ότι συγκροτεί ο ίδιος μία ατομική προσωπικότητα. Η ομιλία μας, όμως, εξαρτάται από το αν οι άλλοι μας αφουγκράζονται και μας ακούν· πρόκειται για μια λειτουργία βαθιά σχεσιακή.

Όταν ο κόσμος με ρωτάει τι εννοώ με τη «φωνή», τις στιγμές που αναστοχάζομαι την ερώτηση λέω ότι η «φωνή» είναι συνυφασμένη με αυτό που εννοούμε «πυρήνας του εαυτού». Η φωνή προκύπτει από τη φύση, αλλά είναι, επίσης, και πολιτισμικά καθορισμένη. Αποτελείται από αναπνοή και ήχο, λέξεις, ρυθμό και γλώσσα. Συγκροτεί, επίσης, ένα ισχυρό ψυχολογικό όργανο και δίαυλο, συνδέοντας τον εσωτερικό με τον εξωτερικό μας κόσμο. Ο συνδυασμός ομιλίας και ακοής συνιστά μια μορφή ψυχικής αναπνοής. Αυτή η συνεχιζόμενη σχεσιακή ανταλλαγή μεταξύ των ανθρώπων λαμβάνει χώρα έχοντας ως μεσολαβητή τη γλώσσα και τον πολιτισμό, την ποικιλομορφία και την πολλαπλότητα. Για τους λόγους αυτούς η φωνή αποτελεί έναν καινούριο τρόπο κατανόησης της ψυχολογικής, κοινωνικής και πολιτισμικής τάξης – λύδια λίθος των διαπροσωπικών σχέσεων και μέτρο ψυχικής υγείας.

Η Anne Barton, στην εισαγωγή της στο έργο του Shakespeare (Σαίξπηρ) *Love's Labour's Lost* (Αγάπης Αγώνας Άγονος) στις εκδόσεις Riverside, οδηγείται σε μια παρατήρηση γύρω από τη γλώσσα που σήμερα, στο πλαίσιο της συζήτησης για τον πολιτισμό και τη φωνή, μοιάζει πειστική: «Η γλώσσα δεν είναι δυνατόν να υπάρχει στο κενό. Ακόμη και

στα φαινομενικά ασήμαντα ή και χιουμοριστικά επίπεδά της συνιστά ένα όργανο επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, το οποίο προϋποθέτει ότι ο ομιλητής λαμβάνει υπόψη του την ιδιοσυστασία και τα συναισθήματα του ακροατή του. Πάνω απ' όλα, αυτό ισχύει στην αγάπη – όπως, εξάλλου, και σε άλλου είδους, πιο κοινές σχέσεις». Στο συγκεκριμένο έργο για την αγάπη και τη γλώσσα ο ετεροφυλικός έρωτας προϋποθέτει κάποια αλλαγή στη γλώσσα – γνώση που παγιώνεται μετά την αποκάλυψη ότι οι άνδρες δεν γνωρίζουν τις γυναίκες τις οποίες ισχυρίζονται ότι αγαπούν: «Διστακτικά, αλλά σταθερά, οι άνδρες υποχρεώνονται να μάθουν κάτι που οι γυναίκες γνωρίζουν από καιρό: τον τρόπο, δηλαδή, με τον οποίο μπορούν να προσαρμόζουν τον λόγο σε γεγονότα και συναισθηματικές πραγματικότητες, αντί να τον χρησιμοποιούν ως μέσο αποφυγής, κενής διασκέδασης ή απερίσκεπτης σκληρότητας».

Η Elisabeth Harvey, στο βιβλίο της *Ventriloquized Voices* (Υποβολιμαίες Φωνές), διερευνά τις αιτίες καθώς και το πότε οι άνδρες, τόσο κατά την περίοδο της αγγλικής Αναγέννησης όσο ακόμη και σήμερα, επιλέγουν να παράγουν γυναικείες φωνές ή να μιλούν μέσω γυναικείων σωμαμάτων, κατασκευάζοντας, έτσι, ένα είδος γυναικείων εγαστρίμυθων. Βρίσκω την ανάλυσή της εξαιρετικά χρήσιμη γιατί είναι πολύ ξεκάθαρη όσον αφορά τη διαφορά μεταξύ του επιστημολογικού ερωτήματος γύρω από το αν είναι δυνατόν ένας άνδρας να γνωρίζει τη σημασία του να είναι κανείς γυναίκα (κάτι που θα του έδινε, επομένως, τη δυνατότητα να μιλά εξ ονόματός της) και των ηθικών και πολιτικών ερωτημάτων που εγείρονται: Ποια είναι η ηθική και η πολιτική θέση των ανδρών που μιλούν για τις γυναίκες ή που δημιουργούν μια γυναικεία φωνή; Μιλώντας με γυναίκες για τις διάφορες συγκρουσιακές εμπειρίες που είχαν βιώσει, παρατήρησα ότι πολλές δυσκολεύονταν να διακρίνουν τη δημιουργημένη ή την κοινωνικά κατασκευασμένη θηλυκή φωνή από τη φωνή που αντιλαμβάνονταν ως δική τους. Και όμως, οι γυναίκες μπορούν να ακούσουν τη διαφορά. Η παραίτησή τους από την ίδια την καθεαυτήν φωνή τους σημαίνει και την εγκατάλειψη των σχέσεών τους, καθώς επίσης και την εγκατάλειψη όλων αυτών που συνεπάγεται η λήψη μιας συγκεκριμένης απόφασης. Το γεγονός ότι η απόφαση της υπόθεσης *Roe εναντίον Wade* κίνησε ή νομιμοποίησε μια διαδικασία ψυχολογικής και πολιτικής ανάπτυξης για πολλές γυναίκες και άνδρες οφείλεται, έστω εν μέρει, στη σύνδεση αυτή μεταξύ φωνής και επιλογής.

Φτάνουμε, λοιπόν, στο ζήτημα της διαφοράς. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν εργαζόμουν ακόμη με τον Lawrence Kohlberg ως βοηθός ερευνητρια, θεωρούσα την ακόλουθη διατυπωμένη θέση του εξαιρετικά ισχυρή: Στον απόηχο του Ολοκαυτώματος και του Μέσου Περάσματος δεν είναι πλέον εφικτό να υιοθετείται από τους ψυχολόγους ή τους κοινωνικούς επιστήμονες μια θέση ηθικής ουδετερότητας ή πολιτισμικού σχετικισμού – κανείς, με άλλα λόγια, δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι δεν μπορεί να πάρει θέση για το ζήτημα των αξιών ή ότι όλες οι αξίες είναι πολιτισμικά σχετικές. Μια τέτοια αποστασιοποιημένη θέση σε πείσμα της θηριωδίας ισοδυναμεί με ένα είδος συνενοχής. Ωστόσο, η φερόμενη ως αντικειμενική στάση την οποία τόσο ο Kohlberg όσο και άλλοι επιστήμονες ενστερνίστηκαν εντός του κανόνα της παραδοσιακής έρευνας των κοινωνικών επιστημών στάθηκε τυφλή απέναντι στις ιδιαιτερότητες της φωνής και των αναπόφευκτων κατασκευών που συγκροτούν τον τρόπο με τον οποίο βλέπει κανείς τα πράγματα. Παρ' όλες τις καλές προθέσεις της και την πρόσκαιρη χρησιμότητά της, βασιζόταν σε μια αλάθητη ουδετερότητα, η οποία συγκάλυπτε την εξουσία και νόθευε τη γνώση.

Προσπάθησα να μετατοπίσω τη συζήτηση περί διαφορών από τον σχετικισμό στις σχέσεις, επιχειρώντας να προσδιορίσω τη διαφορά μάλλον ως έναν δείκτη της ανθρώπινης κατάστασης παρά ως ένα πρόβλημα που πρέπει να λυθεί. Ο Robert Alter, στο βιβλίο του *The Art of Biblical Narrative* (*Η Τέχνη της Βιβλικής Αφήγησης*), παρατήρησε ότι οι αρχαίοι Εβραίοι συγγραφείς είχαν αναπτύξει μια αφηγηματική τέχνη, γιατί μόνο μέσα από την αφήγηση μπορούσαν να εκφράσουν μια θεώρηση της ανθρώπινης ζωής, όπως μπορεί η ζωή αυτή να βιωθεί στοχαστικά, «στο μεταβαλλόμενο στοιχείο του χρόνου, αναπόδραστα και περίπλοκα σε σχέση με τους άλλους». Σήμερα νομίζω ότι οι γυναίκες συγγραφείς, και ειδικά οι Αφροαμερικανίδες ποιήτριες και πεζογράφοι – που αντλούν τόσο από μια προφορική/ακουστική παράδοση όσο και από έντονες, σύνθετες εμπειρίες που σχετίζονται με τη διαφορετικότητά τους–, αποκτούν πρωταγωνιστικό ρόλο στην έκφραση μιας τέχνης η οποία απαντά σε ένα ερώτημα πολύ επίκαιρο σήμερα για πολλούς ανθρώπους: Πώς μπορεί κανείς να δώσει φωνή στη διαφορά με έναν τρόπο που να μεταπλάθει τη συζήτηση γύρω από τη σχέση και την αφήγηση της αλήθειας.

Ένα πρόβλημα που σχετίζεται με τη συζήτηση γύρω από τη διαφορετικότητα και συνεπώς με τη συνεπακόλουθη θεωρητικοποίηση της

«διαφοράς» έγκειται στην ευκολία με την οποία η διαφορά μετατρέπεται σε απόκλιση και η απόκλιση σε αμάρτημα μέσα στα όρια μιας κοινωνίας αφιερωμένης στην κανονικότητα, που τελεί υπό την κυριαρχία της στατιστικής και που είναι παραδοσιακά πουριτανική. Η Toni Morrison (Τόνι Μόρισον), στο μυθιστόρημά της *The Bluest Eye* (Γαλάζια Μάτια), δείχνει πώς η επιλογή ενός πλατωνικού κριτηρίου ομορφιάς ή ενός ιδανικού «μητρικού», «πατριικού» ή «οικογενειακού» τύπου επηρεάζει παιδιά των οποίων το σώμα δεν συμμορφώνεται με τα καθιερωμένα πρότυπα και των οποίων οι γονείς ή οι οικογένειες δεν εμπίπτουν στην κυρίαρχη έννοια του ιδανικού. Στο πρώιμο αυτό μυθιστόρημά της η Morrison δίνει φωνή σε έναν πατέρα που βιάζει την κόρη του, σκιαγραφώντας μια ψυχολογική σκέψη σύμφωνα με την οποία καθίσταται δυνατή η κατανόηση και η συζήτηση του τρόπου με τον οποίο θα μπορούσε να λάβει χώρα μια τέτοια παραβίαση, όχι μόνο από τη σκοπιά της κόρης, αλλά και από εκείνη του πατέρα. Στο βιβλίο της *Beloved* (Αγαπημένη) η Morrison δίνει φωνή σε μια μητέρα που έχει σκοτώσει την κόρη της για να μην τη δει να μετατρέπεται πάλι σε σκλάβα: με τον τρόπο αυτόν διερευνά ένα ψυχολογικό και ηθικό ερώτημα που μέχρι τότε διέλαθε τη βιβλιογραφία σχετικά με την ψυχολογική και την ηθική ανάπτυξη: Τι σημαίνει φροντίδα³ ή τι θα μπορούσε να σημαίνει ή να συνεπάγεται δυνητικά η φροντίδα αυτή για μια γυναίκα που αγαπά τα παιδιά της και ζει σε μια ρατσιστική και βίαιη κοινωνία – μια κοινωνία επιβλαβή τόσο για τις γυναίκες όσο, παράλληλα, και για τους άνδρες;

Προβληματίζομαι περισσότερο με τις επίκαιρες διαφωνίες γύρω από τη διαφορά όταν τις βρίσκω βουβές ή τρομακτικά οικείες – όταν δεν είναι ξεκάθαρο ποιος μιλά κάθε φορά, όταν εκείνοι για τους οποίους γίνεται λόγος στερούνται φωνή, όταν η συζήτηση οδηγεί προς έναν αέναο κύκλο αντικειμενισμού και σχετικισμού, ξεστρατίζοντας στο πιο αρχαίο φιλοσοφικό ή οντολογικό ερώτημα γύρω από την ύπαρξη ή μη του αρχιμήδειου σημείου ή γύρω από το αν υπάρχει Θεός. Ένας φίλος, κάνοντας χρήση μιας ρήσης του Stendhal (Σταντάλ), παρατήρησε: «Η μόνη δικαιολογία του Θεού είναι ότι δεν υπάρχει» – ακόμη και αυτή η συζήτηση στους σύγχρονους κύκλους οδηγεί πίσω στο φύλο και στη διαφορά, στην

3. Σ.τ.Μ.: Στα αγγλικά: care. Πολλές φορές ο όρος αποδίδεται στην ελληνική βιβλιογραφία είτε στην αγγλική του εκδοχή, χωρίς να μεταφραστεί, είτε ως *μέριμνα* ή *φροντίδα* (το πλέον συνηθισμένο).